

Ο ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Επιμέλεια: Άγγελος Χρυσόγελος, Λεωνίδας Σταματελόπουλος,
Ιωάννης Σ. Λάμπρου

Διόρθωση: Γιάννης Βογιατζής

© 2023, Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε., Κώστας Ιορδανίδης,
Λεωνίδας Σταματελόπουλος, Ιωάννης Σ. Λάμπρου, Βαγγέλης Κούμπουλης,
Ιωάννης Κ. Φίλανδρος, Άγγελος Χρυσόγελος

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Πρώτη έκδοση: Οκτώβριος 2023

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Καποδιστρίου 9, 144 52 Μεταμόρφωση Αττικής
τηλ.: 210 2816134, e-mail: info@epbooks.gr
www.epbooks.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Μασσαλίας 14, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 210 3615334

ISBN 978-960-484-965-9

Ο παρών τόμος αφιερώνεται στη μνήμη του ποιητή,
δοκιμιογράφου και μεταφραστή Αντώνη Ζέρβα (1953-2022),
ενός συγγραφέα που μετείχε της σύγχρονης πνευματικής
συνείδησης και ταυτόχρονα συνομίλησε με την εθνική ιδέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	9
Συγγραφείς.....	17
1. Το νήμα ενός συντηρητικού Κώστας Ιορδανίδης	19
2. Υπάρχει ελληνικός συντηρητισμός; Λεωνίδας Σταματελόπουλος	37
3. Το περίγραμμα μιας ελληνικής συντηρητικής παράταξης Ιωάννης Σ. Λάμπρου	76
4. Ο ελληνικός συντηρητικός κόσμος μέσα από τα αρχεία του Ντίνου Τσαλδάρη (1945) Βαγγέλης Κούμπουλης	120
5. Παναγιώτης Κανελλόπουλος και πολιτική ιδεολογία: Έθνος, δημοκρατία, δικαιοσύνη Ιωάννης Κ. Φίλανδρος	142
6. Τι (δεν) είναι η Νέα Δημοκρατία: Θεωρητικές προσεγγίσεις στην έννοια του συντηρητικού/ κεντροδεξιού κόμματος Άγγελος Χρυσόγεγλος	163

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δίδασκα, λοιπόν, τους μαθητές μου, περισσότερο με το παράδειγμα παρά με τον αφηρημένο κανόνα, ότι δεν έπρεπε ποτέ να αποδέχονται καμία κριτική οποιασδήποτε φιλοσοφίας που μπορούσαν να ακούσουν ή να διαβάσουν, χωρίς να πεισθούν με μελέτη από πρώτο χέρι ότι αυτή ήταν όντως η φιλοσοφία που ερμηνευόταν.

R.G. Collingwood, *Μία αυτοβιογραφία*, Ίνδικτος, Αθήνα 2007

Η θετική αξιολογικά χρήση του όρου συντηρητισμός στην ελληνική δημόσια σφαίρα υπήρξε ανέκαθεν περιθωριακή. Στον δημόσιο διάλογο, η έννοια του συντηρητισμού χρησιμοποιείται κυρίως από τους αντιπάλους του, οι οποίοι, βέβαια, με τη σειρά τους, αρέσκονται να ανακαλύπτουν συντηρητικές θέσεις ακόμη κι εκεί που δεν υπάρχουν. Ήδη από τη δεκαετία του '90, η δημοσκοπική απεικόνιση της μεγάλης εμπιστοσύνης των Ελλήνων στην Εκκλησία και στον στρατό ήταν συχνά η αφορμή για δεκάδικους προσδευτικών εφημερίδων για τη διαφανιόμενη άνοδο συντηρητικών νοοτροπιών στην Ελλάδα. Συγχρόνως, ο όρος δεν διεκδικούνταν από κανέναν. Κανείς, εκτός από μεμονωμένες φωνές, δεν αυτοκατανοούνταν ως συντηρητικός, ακόμη κι αν, από άποψη περιεχομένου των ιδεών, θα είχε κάθε λόγο να το κάνει. Ο στιγματισμός –γιατί ως τέτοιος λάμβανε χώρα– του αντιπάλου ως συντηρητικού

εξασφάλιζε τη σίγουρη νίκη ενόπιον ενός κοινού που, αν μη τι άλλο, θα μπορούσε να υιοθετήσει ποικίλες παρδαλόχρωμες ταυτότητες εκτός από αυτήν του συντηρητικού.

Φυσικά, τα παραπάνω είναι ευεξήγητα και οφείλονται σε παράγοντες που λειτουργούν στη μακρά διάρκεια, αλλά και στα όσα έλαβαν χώρα κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο. Δεν είναι εδώ τόπος για να γίνει μια εξαντλητική ανάλυση των παραγόντων, αλλά θα μπορούσε να επισημανθεί ένας από αυτούς που βρίσκεται στο κέντρο του νεοελληνικού κοινωνικού φαινομένου. Πρόκειται για την αντίληψη ότι ο ελληνισμός εξέπεσε της προγονικής δόξας και ότι, τώρα, καλείται να εναρμονίσει τον βίο του με τα εκσυγχρονισμένα ευρωπαϊκά έθνη που επέχουν θέση προτύπου. Αλλά κι αν ακόμη εμφανίστηκαν τάσεις που ήθελαν την επιστροφή στο κλέος του όποιου παρελθόντος, δίχως αναφορά στη Δύση, τότε, και πάλι, το παρόν εμφανιζόταν πάντοτε λειψό, πάντοτε να υπολείπεται. Σε μία κοινωνία που χαρακτηρίζεται, στα χρόνια της ύπαρξης ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, από την παραμόνιμη μέριμνα να φθάσει το επίπεδο διαβίωσης των ευρωπαϊκών κρατών και συγχρόνως να αφήσει πίσω της το παρελθόν της «Ψωροκώσταινας», ήταν εύλογο η λέξη συντηρητισμός να γεννά την αποστροφή. Η ενδιάθετη αυτή τάση έγινε ακόμη πιο ισχυρή κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, μετά δηλαδή τον ραγδαίο εξαστισμό της μεταπολεμικής περιόδου. Η Ελλάδα έπρεπε να απομακρυνθεί από ό,τι θύμιζε το «καθεστώς της δεξιάς», το οποίο, ούτε λίγο ούτε πολύ, ευθυνόταν για όλες τις αδράνειες και καθυστερήσεις του παρελθόντος· και όχι μόνον.

Μετά από δεκαετίες κυριαρχίας του προοδευτικού λόγου, κι αφού μεσολάβησε μία χρεοκοπία, η οποία τάραξε συθέμελα

την ελληνική κοινωνία, έκανε την ορμητική εμφάνισή του ένας λόγος, ο οποίος διακινούνταν στο παρελθόν σπερματικά, και ο οποίος ασκούσε κριτική στη λογική και στις πρακτικές των προηγούμενων δεκαετιών. Δεν πρέπει όμως να εμμένουμε μονάχα στις οφθαλμοφανείς, πρόδηλες μετατοπίσεις. Προηγουμένως, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '90, είχε γίνει αντιληπτό ότι η διαρετική τομή «λαός και δεξιά» είχε αρχίσει να πνέει τα λοίσθια. Για τούτο και η κυβέρνηση Σημίτη, μέσα από τη μεθόδευση της σύγκρουσης γύρω από τις ταυτότητες, προσπάθησε να εγκαθιδρύσει μία νέα: από τη μία πλευρά, οι εκσυγχρονιστές, και από την άλλη, οι παραδοσιοκράτες. Η Νέα Δημοκρατία δεν υπέπεσε στο σφάλμα να εμπλακεί στο ψευδοδίλημμα ως ο έτερος πόλος, και ο όλη απόπειρα απέτυχε. Το αποτέλεσμα των εκλογών του 2004 δεν υπήρξε απόρροια της βούλησης για μία απλή κυβερνητική αλλαγή, αλλά η προσδοκία της συνολικής αλλαγής μιας καθεστηκυίας τάξης που εξέφραζε χυδαία τον πελατειασμό, τη διαφθορά, τη διαπλοκή, τη νεόπλουτη έπαρση, ένα καθεστώς το οποίο μετά από μία αδιατάρακτη κυριαρχία 23 ετών –με ένα τριετές διάλειμμα που η κοινωνικοπολιτική πόλωση ήταν στην ημερήσια διάταξη και η αξιωματική αντιπολίτευση έδειχνε τη δύναμή της σε όλα τα κοινωνικά πεδία– δεν μπορούσε πλέον να μεταθέτει τις ευθύνες ούτε στους πολιτικούς του αντιπάλους ούτε στο παρελθόν. Η θλιβερή διακυβέρνηση του 2004-2009 δεν ικανοποίησε τα αιτήματα της κοινωνίας ούτε στο ελάχιστο· όχι μόνον δεν ανέκοψε την πορεία των προηγούμενων δεκαετιών, αλλά συμμορφώθηκε με την υφιστάμενη δυναμική, αν δεν την ενέτεινε. Συνεπώς, οι αξιώσεις για τον σχηματισμό μίας νέας πολιτικής ηγεμονίας έμειναν δίχως πολιτική έκφραση.

Η χρεοκοπία του 2010, και τα συνακόλουθα μνημόνια, η μεταναστευτική κρίση του 2015/16 αλλά και η, εκ μέρους της Τουρκίας, απόπειρα αποσταθεροποίησης της χώρας το 2020, με εργαλείο το μεταναστευτικό, η διαρκής κρίση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις από το 2020 έως σήμερα, οδήγησαν μερικώς στην αφύπνιση της ελληνικής κοινωνίας, η οποία αρχίζει πλέον να αντιλαμβάνεται ότι ανήκει σε μία εθνική συλλογικότητα, ότι συγκροτεί έθνος. Συγχρόνως, οι διεθνείς εξελίξεις με τον ρωσοουκρανικό πόλεμο, τα προβλήματα στην παγκόσμια εφοδιαστική αλυσίδα, την άνοδο των λεγόμενων ακροδεξιών ή λαϊκιστικών κομμάτων, δοκιμάζουν το *consensus* που είχε διαμορφωθεί τη δεκαετία του 1990. Οι κοινωνίες θέτουν στο επίκεντρο συντηρητικές ιδέες, που είναι πράγματι τέτοιες ή θεωρούνται, συμβατικά, ως τέτοιες. Όταν όμως τίθενται συντηρητικές ιδέες στον δημόσιο διάλογο, μετά από μία τουλάχιστον τριακονταετή φίμωσή τους, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, είναι εύλογο αυτές που κυκλοφορούν να μην έχουν υποστεί την αρμόζουσα εκλέπτυνση. Ο εξοβελισμός των συντηρητικών ιδεών από τη δημόσια σφαίρα και η λαθρόβια ή υπό μεταμφίεση διακίνησή τους έχει οδηγήσει μία ολόκληρη παράταξη στην αδυναμία άρθρωσης ενός σύγχρονου συντηρητικού λόγου. Υπό την έποψη αυτή, δεν είναι τυχαία είτε η διάδοση γραφικών αντιλήψεων ενός κατ' όνομα συντηρητισμού είτε η υιοθέτηση σχημάτων σκέψης ενός χονδροκομμένου αμερικάνικου συντηρητισμού, ο οποίος ελάχιστη σχέση έχει με τις εγχώριες πραγματικές ανάγκες και συλλογικές νοοτροπίες.

Η ισχνή παρουσία ενός εκλεπτυσμένου θεωρητικού συντηρητικού λόγου που, με τη σειρά του, θα τροφοδοτούσε τον δημόσιο διάλογο εκφράζεται με ενάργεια στην εκδοτική

κίνηση των ιδεών. Η «βίβλος» του ευρωπαϊκού συντηρητισμού, το έργο του Έντμουντ Μπερκ (Edmund Burke) *Στοχασμοί για την Επανάσταση στη Γαλλία* μεταφράζεται για πρώτη φορά στα ελληνικά μόλις το 2010.¹ Προηγουμένως, είχε μεταφραστεί συλλογή κειμένων του Ζοζέφ ντε Μαιστρ (Joseph de Maistre) γύρω από τη Γαλλική Επανάσταση.² Το 2015 εκδίδεται η διεξοδική εργασία του Παναγιώτη Κονδύλη για τον *Συντηρητισμό*.³ Πρόκειται για μία επιστημονική εργασία, η οποία διέπεται από αξιολογική ελευθερία, και η οποία χαρτογραφεί το ιστορικό περιεχόμενο του συντηρητισμού στην Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία. Τα τελευταία χρόνια, έχουν κάνει την εμφάνισή τους εκδόσεις έργων Βρετανών συντηρητικών· πρόκειται για τους Ρότζερ Σκρούτον (Roger Scruton) και Μάικλ Όουξοτ (Michael Oakeshott).⁴ Τα όσα προηγήθηκαν δεν εξαντλούν την κίνηση των συντηρητικών ιδεών στην Ελλάδα αλλά τονίζουν ορισμένες εμβληματικές εκδόσεις, ενώ συντηρητικές ιδέες δύνανται να ανευρεθούν είτε σε συγγραφείς που δεν αυτοκατανοούνται ως συντηρητικοί είτε σε συγγραφείς που είναι εκπρόσωποι ενός συντηρητικού φιλελευθερισμού. Ως προς τον ελληνικό συντηρητισμό, έχουμε ελάχιστες επιστημονικές εργασίες, οι οποίες διαπνέονται κατά κύριο λόγο από ένα αντισυντηρητικό πνεύμα. Με τούτο δεν εννοούμε ότι η μελέτη ενός φαινομένου έχει ως προϋπόθεση την προσέγγισή του επί τη βάσει μιας θετικής προκατανόησης, ούτε με «απροκατάληπτη» διάθεση, η οποία είναι μάλλον δισηπείτευκτη, αν είναι ολωσδιόλου εφικτή.⁵ Πρόκειται όμως, συχνά, για έρευνα που δεν έχει υποβάλει σε εξέταση τις ίδιες τις προσχηματισμένες ιδέες του ερευνητή.⁶

Ο ανά χειράς τόμος αποτελεί πρωτοβουλία του Ινστιτούτου

Συντηρητικής Πολιτικής (ΙΝΣΠΟΛ) και συνιστά μια απόπειρα να τεθεί το ζήτημα του ελληνικού συντηρητισμού στην προοπτική της κατανόησής του πρωτίστως. Στο πρώτο κείμενο του τόμου, ο Κώστας Ιορδανίδης αναφέρεται στο ζήτημα του συντηρητισμού εν γένει. Στο δεύτερο, ο Λεωνίδας Σταματελόπουλος προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα αν ο ελληνικός συντηρητισμός είναι υπαρκτό μέγεθος. Κατόπιν, στο τρίτο κείμενο, ο Ιωάννης Λάμπρου προτάσσει ένα κανονιστικό νόημα του εγχώριου συντηρητισμού. Έπειτα, ο Βαγγέλης Κούμπουλης, μέσα από εστιασμένη αρχαιακή έρευνα, καταδεικνύει ότι η εθνικοφροσύνη υπήρξε ένα αίτημα «από τα κάτω». Στο πέμπτο κείμενο του τόμου, ο Ιωάννης Φίλανδρος αναδεικνύει την πνευματική και πολιτική στάση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, η οποία μπορεί να ιδωθεί ως προπομπός κατοπινών εξελίξεων στον χώρο της κεντροδεξιάς. Ο τόμος κλείνει με την εργασία του Άγγελου Χρυσόγελου, η οποία είναι μία στοχαστική προσέγγιση γύρω από το συντηρητικό/κεντροδεξιό κόμμα, σε ειδικότερη αναφορά προς τη Νέα Δημοκρατία.

Οι επιμελητές της έκδοσης
Λεωνίδας Σταματελόπουλος
Ιωάννης Σ. Λάμπρου
Άγγελος Χρυσόγελος

Ο ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η θετική αξιολογική χρήση του όρου «συντηρητισμός» στην ελληνική δημόσια σφαίρα υπήρξε ανέκαθεν περιθωριακή.

Μετά από δεκαετίες κυριαρχίας του προοδευτικού λόγου κι αφού μεσολάβησε μια χρεοκοπία και ακολούθησαν τα μνημόνια που τάραξαν συθέμελα την ελληνική κοινωνία, οι ισορροπίες, υπό το πρίσμα μάλιστα των πρόσφατων διεθνών εξελίξεων, έχουν αλλάξει.

Στους καιρούς που διανύουμε, οι κοινωνίες –τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό– θέτουν στο επίκεντρό τους συντηρητικές ιδέες που ανταποκρίνονται στις πραγματικές τους ανάγκες, σε συμφωνία με τις νέες συλλογικές νοοτροπίες. Το παρόν έργο αποτελεί πρωτοβουλία του Ινστιτούτου Συντηρητικής Πολιτικής (ΙΝΣΠΟΛ) και συνιστά μια απόπειρα να δούμε με νέα μάτια τον ελληνικό συντηρητισμό, με κύριο σκοπό την ουσιαστική κατανόηση της φύσης του, όπως αυτή διαμορφώνεται τα τελευταία πλέον χρόνια, χωρίς συγκρούσεις και διχασμούς. Ο σκοπός του συλλογικού αυτού τόμου είναι να αναδειξεί μία αναθεωρημένη εικόνα του συντηρητισμού στην ελληνική κοινωνία, αποτελώντας το έναυσμα για να τεθεί εκ νέου το ζήτημα των προϋποθέσεων και των ορίων μιας νέας ελληνικής συντηρητικής πολιτικής.

ISBN 978-960-484-965-9

9 789604 849659

Κωδ. μηχ/σης 25.223

www.epbooks.gr